

Wat schuilt er achter de nieuwe wildernis?

In Nederland werd *De Nieuwe Wildernis* veruit de best bekeken natuurfilm ooit. Ook in Vlaanderen, waar hij geïntroduceerd werd door *Natuurpunt*, kende de film een aardige opkomst. De spectaculaire beelden van Nederlands bekendste wildernisreservaat *de Oostvaardersplassen* zijn dan ook meer dan het bekijken waard. Maar wat schuilt er achter de mooie beelden? De film draagt immers het gedachtegoed van het 'herwilden' uit; het idee dat het creëren van nieuwe wildernissen een valabele en misschien wel te verkiezen optie is voor het natuurbehoud. In dit eerste deel van een dubbele bijdrage willen we nagaan wat de ideologische achtergrond is van deze nieuwe wildernisgedachte. Hoe komt het dat het debat zijn huidige vorm heeft aangenomen? Wat staat er uiteindelijk op het spel? We gaan na waar zich nieuwe breuklijnen vormen binnen het hedendaagse natuurbehoud, maar laten ook zien waar die te overbruggen zijn.

1. De terugkeer van de wilde dieren

In juni 2013 was de bever niet weg te branden uit de nationale media.ⁱ Een familie bevers had immers besloten zich te vestigen in Leuven. In zekere zin was dat oud nieuws. Al in het jaar 2000 werden voor het eerst in anderhalve eeuw weer bevers waargenomen in Vlaamse wateren, met name in de Dijle ten zuiden van Leuven. Die populatie breidde zich gestaag uit en steeds vaker werden er ook bevers stroomafwaarts van Leuven gemeld. Men wist dus al langer dat bevers Leuven passeerden. Ze waren al eens onverwachts opgedoken op een Leuvens wandelpadⁱⁱ en in een winkelportiekⁱⁱⁱ. Wat wel verrassend was, was de plaats waar ze zich vestigden: aan de brug van de Redingenstraat, onder een rioolbuis. Met andere woorden: pal in het centrum van Leuven, in vogelvlucht nog geen 500 meter van de Oude Markt. Dat had wellicht niemand verwacht: bevers zijn dan wel enigszins tolerant ten opzichte van menselijke aanwezigheid, toch kiezen ze doorgaans voor een bestaan in de luwte. Dat laatste bleek uiteindelijk ook. Zo plots als ze gekomen waren, verdwenen de bevers weer. Volgens de verbolgen reactie van een natuurorganisatie hadden feestende scholieren en een opdringerige cameraploeg van *Dieren in Nesten* de bevers opgejaagd.^{iv}

De Leuvense bevers bevestigden wat al langer duidelijk was: de bever is terug van weggeweest. In het midden van de negentiende eeuw was hij nog zo goed als uitgeroeid in geheel Europa. Lange tijd werd hij vervolgd en bejaagd. Vervolgd, omdat hij met zijn dammen ettelijke hectaren landbouwgrond kan doen onderlopen, bejaagd om zijn pels en het 'bevergeil', een klierafscheiding waarmee bevers onder andere hun territorium markeren, geliefd was in parfums en als smaakstof. Tegen het begin van de twintigste eeuw waren er naar schatting nog maar 1300 bevers over in geheel Europa. Honderd jaar later werd de Belgische populatie alleen al geschat op zo'n 1000 stuks (het merendeel in Wallonië) en leven er in Europa naar schatting terug 60000 (Niewold, 2004). In een tijd van dalende biodiversiteit is het verhaal van de bever een echte opsteker.

De bever is echter niet de enige soort die de laatste decennia een behoorlijke comeback heeft gemaakt. In een recent rapport, opgemaakt in opdracht van *Rewilding Europe*, wordt de opmars van maar liefst 37 soorten beschreven; 18 zoogdieren en 19 vogels (Deinet et.al., 2013). Het gaat hierbij veelal om spectaculaire soorten: de bruine beer, de wisent, de wolf, de lynx, de veelvraat, het everzwijn, de lepelaar, de kraanvogel, de lammergier, ... Kortom, allemaal soorten die rond de vorige eeuwwisseling zo goed als uitgestorven waren in Europa maar nu, eigenlijk tegen de verwachtingen in, terug terreinwinst boeken. Dat laatste mag je letterlijk nemen: niet alleen groeien de populaties, ze zwermen ook effectief uit naar nieuwe territoria. Soms worden ze daarbij actief geholpen door de mens. Zo is de bever op veel plaatsen geïntroduceerd, zowel in Vlaanderen als in Wallonië en elders in Europa. De wolf is daarentegen op eigen kracht aan het uitbreiden. In 2011 vereerde hij ons voor het eerst in meer dan een eeuw met een bezoekje, in de bossen nabij Gedinne. Dat laatste werd overigens vastgelegd op een wildcamera van, wederom, *Dieren in Nesten*, die nota bene op zoek was naar sporen van een lynx, nog zo'n dier dat zich na lange afwezigheid alweer een poos gevestigd heeft in België.^v Het is volgens de meeste prognoses slechts een kwestie van tijd vooraleer we de wolf weer met enige regelmaat zullen kunnen waarnemen, toch in het zuiden van het land. Het is zelfs aannemelijk dat er zich weer een roedel vestigt.^{vi}

Het opvallendste aan de stille opmars van deze soorten is dat het vooral gaat om zogenaamde 'cultuurvlinders': soorten die liever niet te dicht in de buurt van mensen leven. In een dichtbevolkt continent als Europa zou je denken dat zo'n soorten nog weinig kansen maken. Waarom doen die dieren het vandaag dan toch zo onverwachts goed? In het rapport van *Rewilding Europe* valt eerst een waarschuwing op: veel reden tot gejuich is er niet. Ondanks het succes van een reeks (spectaculaire) soorten gaat het met de biodiversiteit in het algemeen nog steeds de verkeerde richting uit. Toch mag de natuurbeweging best tevreden zijn: het succes van de cultuurvlinders is vooral een pluim op hun hoed. De toename is in de eerste plaats het resultaat van een strengere natuur- en milieuwetgeving die er gekomen is dankzij de natuur- en milieubeweging. Er gelden nu ook strikte beperkingen op de jacht en verdelging van de meeste van deze soorten. Natuurreservaten worden steeds groter en talrijker en bovendien komen er steeds meer groene corridors waarlangs dieren zich gemakkelijk kunnen verspreiden. De legislatieve successen van de natuurbescherming werpen hun vruchten af.

Het rapport noemt echter ook een factor die niet de verdienste is van de natuurbeweging. Er is namelijk ook een sluimerende ontvolking van delen van het Europese platteland aan de gang. De landbouw intensifieert verder, maar doet dat vooral in die gebieden die reeds een hoge productie kennen. Hetzelfde geldt voor urbanisatie: die intensifieert vooral in een aantal kerngebieden waar reeds een verregaande urbanisatie plaatsgevonden heeft. Daardoor ontstaat een Europees landschap met twee snelheden: marginale landbouwgebieden en weinig geurbaniseerde streken ontvolken, terwijl er juist een toenemende industrialisering en intensifiëring is in een aantal kerngebieden. De leeglopende streken liggen doorgaans in bergachtig gebied, veelal in Centraal-, Oost- en Zuid-Europa: de Karpaten bijvoorbeeld, maar ook het Centraal Massief, de Jura, delen

van de Alpen, de Apennijnen, de Pyreneeën en delen van het Iberisch Schiereiland, naast het Griekse binnenland en het Scandinavisch Hoogland.

2. Een ontvolkend platteland, zegen voor het natuurbehoud?

Het proces van de ontvolking van delen van het Europese platteland is misschien nog niet zo bekend, maar het zal de komende jaren wel aan betekenis winnen. Schattingen lopen uiteen, maar volgens rapporten van het *Institute for European Environmental Policy* lijkt het plausibel dat zo'n 3 tot 4% van het Europese platteland tegen 2030 volledig ontvolkt zal geraken (Keenleyside et.al., 2010).^{vii} Dat klinkt misschien niet erg indrukwekkend, maar 4% van het Europese platteland is toch goed voor 165000 km², ofwel ruim tweemaal de oppervlakte van de Benelux. Tegen 2030 zal dus twee keer de oppervlakte van de Benelux in grote, aaneengesloten brokstukken volledig leeglopen. En waar de mensen vertrekken, komt de wildernis terug.

Maar levert dit alles ook echte natuurwinst op? Naast de terugkeer van de wildernis en haar soorten is er nog een tweede belangrijk neveneffect van de hierboven geschetste evolutie: traditionele landbouwlandschappen verdwijnen als sneeuw voor de zon. Ze industrialiseren verder of worden simpelweg verlaten. De streken die momenteel ontvolken, zijn bovendien doorgaans streken waar de landbouw in het verleden maar weinig geïntensifieerd was. Het landschap is er daardoor vaak nog kleinschalig en sterk gevarieerd, zoals ooit doorheen zo goed als heel Europa het geval was. Dergelijke kleinschalige landbouwlandschappen kennen vaak een zeer hoge biodiversiteit. Zo kunnen bijvoorbeeld bepaalde traditionele graslandtypes met gemak de concurrentie doorstaan met het tropisch regenwoud als het aankomt op soorten vaatplanten per eenheid kleiner dan 100m² (Wilson et.al., 2012).

Het voortbestaan van de soortenrijkdom die dergelijke landschappen typeert, is echter afhankelijk van het verderzetten van de traditionele landbouwpraktijken. *Natuurbehoud* is daardoor binnen Europa in de praktijk doorgaans *natuurbeheer*: om onze soortenrijkdom te behouden, moet men traditionele landbouwpraktijken, al dan niet in licht gewijzigde vorm, blijven verderzetten.^{viii} Hooilandjes moeten gemaaid worden, heide begraasd, hakhout gehakt en knotbomen geknot. Indien men met die beheersmaatregelen stopt, dan dicteren bodem en klimaat in het grootste deel van Europa dat de landschappelijke verscheidenheid langzaam zal verdwijnen onder gesloten bos. Daar profiteren zeker de bosbewoners van, zoals de wolf en de bruine beer, maar soorten van meer open landschappen overleven dat niet. Juist die soorten zijn in onze traditionele landbouwlandschappen sterk vertegenwoordigd en maken dus een groot deel uit van onze soortenrijkdom.

3. Kiezen tussen soorten of wildernis?

Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste tendensen, hoeft het niet te verbazen dat men binnen de natuurbeweging niet eenduidig positief staat ten opzichte van de terugkeer van de wildernis. Zeker, de terugkeer van soorten die op de rand van uitsterven stonden, zal elke

natuurliefhebber verheugen. Maar wat als hun succes tegelijk wijst op de neergang van andere soorten? Hoe moet de natuurbeweging hier op reageren? Moet men, zoals sommige natuurverenigingen beweren, de nieuwe wildernis met open armen ontvangen en zelfs actief aanleggen waar mogelijk? Maar wat als men zo leefgebieden creëert die in hun geheel genomen soortenarmer zijn dan de gebieden die ze vervangen?

Ecoloog Hans van Dyck bond in een recent artikel de kat de bel aan (2013). Er bestaat geen empirisch bewijs dat wilde natuur, een natuur die niet beheerd wordt door de mens, soortenrijker zou zijn dan de landschapstypes die mee gevormd worden door menselijk beheer. Sterker nog, er bestaan eerder bewijzen van het tegendeel (zie ook Sarkar, 2008). Waarvoor moet het natuurbeleid dan kiezen? Voor een natuur die zichzelf reguleert maar misschien minder soorten kent, of een natuur die beheerd wordt door de mens maar wel een enorme soortenrijkdom heeft? Is er überhaupt wel een tegenstelling? Sommige voorstanders van de nieuwe wildernis claimen immers dat als je natuurgebieden maar groot genoeg maakt en natuurlijke processen maximaal laat spelen, op termijn de soortenrijkdom even hoog zal zijn, zo niet hoger, dan in traditionele landbouwlandschappen. Maar, zolang daarrond geen empirische zekerheid is, blijft dat, zoals Van Dyck aangeeft, een kwestie van geloof.

Wat alleszins wel duidelijk is, is dat er momenteel en in toenemende mate twee verschillende visies heersen binnen de natuurbeweging. In het ene kamp zitten de voorstanders van het traditionele natuurbehoud. Voor hen betekent natuurbehoud nog altijd natuurbeheer: de mens moet sturend blijven optreden in de natuur om een maximale soortenrijkdom te garanderen. Dat betekent doorgaans dat men traditionele landschappen in stand probeert te houden door bepaalde beheerstechnieken toe te passen die tot op zekere hoogte gelijken op traditionele landbouwtechnieken: maaien, kappen, branden, plaggen, begrazen enzovoort. Men wil daarmee bepaalde landschappelijke patronen en structuren behouden die gezien worden als de dragers van de soortenrijkdom van een bepaald gebied.

In het andere kamp zitten de voorstanders van wildernis. Zij geloven dat het menselijk beheer van de natuur uiteindelijk weinig bijdraagt, of sterker nog, schadelijk is. Het natuurbehoud zou zich moeten richten op het creëren van zo zelfstandig mogelijk functionerende ecosystemen. Daarvoor moeten zo veel mogelijk natuurlijke processen opnieuw in gang gezet worden: rivieren moeten bijvoorbeeld terug kunnen meanderen en overstromen en de nutriëntencyclus moet zo min mogelijk doorbroken worden door menselijke activiteit. Vooral om dat laatste te bewerkstelligen is het noodzakelijk om soorten te herintroduceren: grote herbivoren en top-predatoren ontbreken vandaag immers grotendeels in onze natuur. Daarnaast moeten natuurgebieden groot genoeg zijn opdat alle processen optimaal kunnen functioneren.

4. Verschillende waarden, verschillende praktijken

In Vlaanderen is het nog niet tot een expliciet debat gekomen tussen deze twee visies, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland, iets wat Van Dyck ten zeerste betreurt. Impliciet speelt de tegenstelling natuurlijk wel al mee. Dat merk je bijvoorbeeld in de standpunten van

verschillende natuurorganisaties. Neem nu de reacties op de terugkeer van de bever of het everzwijn in Vlaanderen. De communicatie van *Natuurpunt* rond dat thema is eerder weifelend. Zeker, men geeft aan dat het everzwijn als onderdeel van de inheemse fauna een rechtmatige plaats heeft in onze natuur. Bovendien wijst men op de nood aan ten minste enkele natuurgebieden die voldoende 'groot' en 'ruig' zijn om deze dieren een kans te geven.^{ix} Toch moet hun aanwezigheid altijd afgetoetst worden aan andere doelstellingen, zoals het behoud van kwetsbare vegetaties. Everzwijnen hebben immers de onhebbelijke gewoonte om de grond om te woelen op zoek naar voedsel. Dat doen ze net zo graag in waardevol, soortenrijk grasland als in een monocultuur van raaigras. Een nachtelijk bezoek van everzwijnen kan jaren zorgvuldig natuurbeheer om zeep helpen (zie ook Gysels, 2013).

Over het standpunt ten opzichte van bevers bestaat er minder duidelijkheid. Langs de ene kant pleit *Natuurpunt* wel voor een soortbeschermingsplan dat het bestaansrecht van de bever erkent^x, langs de andere kant ontvalt hen (in een onbewaakt moment?) de uitspraak dat de bevers 'illegaal' zijn, want het resultaat van een niet-geautoriseerde herintroductie.^{xi} Wat alleszins duidelijk is, is dat *Natuurpunt* zich wat op de achtergrond houdt over deze dieren en over wildernis in het algemeen.^{xii} Volgens de eigen doelstellingen gaat *Natuurpunt* voor biodiversiteit.^{xiii} De woorden 'wildernis' of 'wildheid' komen bijvoorbeeld amper voor op hun website.^{xiv}

Tegenover *Natuurpunt* staat de recent opgerichte natuurvereniging *Landschap vzw*. De website van deze organisatie loopt over van de verwijzingen naar wildernis, wildheid, oorspronkelijkheid en 'oerkracht'. De term 'biodiversiteit' komt dan weer nauwelijks voor. Typische soorten van de nieuwe wildernis, zoals de bever, de lynx en de wolf spelen een prominente rol. Het was overigens *Landschap vzw* dat voortdurend met de Leuvense bevers in de media kwam. Dagelijks organiseerde het druk bijgewoonde 'beversafari's'^{xv} en het waren zij die als eersten communiceerden rond hun vertrek.

Natuurlijk, het verschil in houding tussen *Landschap vzw* en *Natuurpunt* kan deels verklaard worden door het feit dat *Landschap vzw* voorlopig (?) alleen een bewustmakingsvereniging is. Het gaat bij *Landschap vzw* om het idee van de nieuwe wildernis te verspreiden. *Natuurpunt* is natuurlijk ook zo'n bewustmakingsvereniging (al zetten ze dus in op biodiversiteit), maar daarnaast is het ook een terreinbeherende organisatie. Met dat laatste gaan specifieke verantwoordelijkheden gepaard. Goed nabuurschap, bijvoorbeeld. Het is moeilijker de aanwezigheid van de bever of het everzwijn op je terreinen te promoten, als je weet dat die beesten morgen schade aanrichten aan de akkers van je buurman.

Maar daarmee is niet alles gezegd. De verschillen tussen *Landschap vzw* en *Natuurpunt* gaan terug op de vraag wat nu de ultieme *waarde* van het natuurbehoud moet zijn: wildernis of biodiversiteit. Beide waarden sluiten elkaar niet uit, maar er is, zoals ik al heb gesteld, ook geen noodzakelijk verband tussen beiden. Bovendien verhouden deze termen zich als ultieme doelen voor het natuurbehoud al een hele tijd dialectisch ten opzichte van elkaar. Om zicht te krijgen op het zich in Vlaanderen ontluikende debat tussen wildernis en biodiversiteit, is het daarom goed even stil te staan bij de historische ontwikkeling van beide posities. Hierdoor zal duidelijk worden hoe ze beiden, tot op zekere hoogte, een antwoord vormen op elkaars vermeende

tekortkomingen. Daarvoor zullen we wel over de grens moeten kijken: beide posities hebben hun wortels immers deels in Nederland en deels in de Verenigde Staten.

5. De Oostvaardersplassen en de megaherbivoren-hypothese

De huidige discussie over de zin en onzin van nieuwe wildernis verschilt in belangrijke mate van de oorspronkelijke, Nederlandse discussie over het aanleggen van nieuwe wildernisgebieden. Die oorspronkelijke discussie kwam op gang na de goedkeuring en uitvoering van het *Natuurbeleidsplan* in 1990. Dit plan moest het Nederlandse natuurbeleid voor de komende dertig jaar vastleggen. Onder invloed van de ideeën van Frans Vera, toen ecooloog in dienst van *Staatsbosbeheer* (het Nederlandse equivalent van het *Agentschap voor Natuur en Bos*) zette het plan hoog in op het creëren van grote nieuwe wildernisgebieden, onderling verbonden door allerhande corridors.

Vera was zelf sterk beïnvloed door de ideeën van de Stichting Kritisch Bosbeheer (waar bioloog Harm van der Veen een grote rol speelde), op zich een relatief kleine groep binnen het Nederlandse natuurbehoudsveld. Al in het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw had deze organisatie sterke kritiek op het toen gangbare Nederlandse bos- en natuurbeheer. Het bosbeleid zou te weinig kansen geven aan spontane natuurlijke processen, waardoor stelselmatig ecologische verarming intrad. Vooral de aandacht voor een meer complete nutriëntencyclus zou het bosbeheer ten goede komen. Dood hout moest bijvoorbeeld weer blijven liggen, en soorten als het everzwijn en een aantal grote grazers moesten geherintroduceerd worden om het 'metabolisme' van het ecosysteem terug completer te maken.

Die visie werd opgepikt door Vera. Vera had van *Staatsbosbeheer* de specifieke opdracht gekregen een beschermingsplan uit te werken voor een van de meest merkwaardige Nederlandse natuurgebieden: de Oostvaardersplassen. Dit gebied, dat recent nog centraal stond in *De Nieuwe Wildernis*, is eigenlijk een stuk vergeten Flevopolder van 56 km² groot, gelegen tussen Almere en Lelystad. Oorspronkelijk was het de bedoeling om er industriegrond van te maken, maar de prioriteiten verschoven. Het half-ingepolderde gebied van de Oostvaardersplassen bleef, na ingezaaid te zijn met riet om de drooglegging te bespoedigen, braak liggen.

Op basis van de gangbare ecologische theorieën van die tijd, geloofde men dat de Oostvaardersplassen langzaam zouden verbossen. Men ging er immers van uit dat ecosystemen 'van onder uit' aangedreven werden: de evolutie van de vegetatie zou de rest van het ecosysteem sturen; de fauna van het gebied zou deze evolutie alleen kunnen volgen. De moerassoorten die toen nog hun plaats vonden in de uitgestrekte rietvelden, waren op termijn gedoemd te verdwijnen. Het merkwaardige was echter dat de Oostvaardersplassen weigerden bos te worden. Dat had alles te maken met de grauwe gans, die in de rietmoerassen de ideale ruiplaats vond. Met tienduizenden streken ze neer in de rietvelden, waar ze zich te goed deden aan het riet. Daardoor veranderde het riet niet in bos, maar werd het juist elke keer opnieuw verjongd. Door overbegrazing kwam er zelfs hier en daar terug meer open water. Blijkbaar was het dus toch niet steeds de vegetatie die de ontwikkeling stuurde: hier waren duidelijk de ganzen aan zet.

Vera begreep de relevantie van wat er in de Oostvaardersplassen gebeurde. De ontwikkelingen daar toonden aan dat in sommige gevallen niet de vegetatie, maar dieren 'hoger' in de nutriëntencyclus de landschappelijke evolutie van een gebied bepaalden. Bovendien bleek de natuur, wanneer zij aan haar lot wordt overgelaten, niet noodzakelijk te tenderen naar bos. Dieren kunnen het bos in toom houden en zo ervoor zorgen dat licht-minnende soorten hun plaats in het landschap behouden.

Vera koppelde deze inzichten aan de theorieën van *Kritisch Bosbeheer* en kwam zo tot zijn 'megaherbivoren-hypothese'. Gangbare paleoecologische theorieën claimen dat het oorspronkelijke, nog niet door de mens gedomineerde Europese landschap gekenmerkt werd door gesloten bos. Vera gelooft echter dat dit landschap meer parkachtig was: een afwisseling van open, grazige plaatsen en meer gesloten beboste stukken. Dat landschap werd volgens Vera in stand gehouden door grote grazers (megaherbivoren), zoals de oeros en de tarpan, die in veel grotere getalen voorkwamen dan aangenomen. Hun gegraas toemde de bosontwikkeling in. Dergelijke halfopen landschappen herbergden niet alleen de meeste typische soorten van het oude boerenland, maar ook 'wildernissoorten' als de lynx, wolf, bruine beer en de zwarte ooievaar. De mens moet dus helemaal niet sturend optreden om de soortenrijkdom op peil te houden: indien het ecosysteem volledig is en vrij kan functioneren blijft een maximale biodiversiteit bewaard.

6. Protest tegen het *Natuurbeleidsplan*

De les die men volgens Vera uit dit alles moest leren, was dat het natuurbehoud zich vergiste wanneer het zich concentreerde op het behoud van de traditionele cultuurlandschappen. Immers, dergelijke landschappen bevatten maar een deel van de soorten die voorkwamen in de oorspronkelijke, wilde natuur. Eigenlijk zijn die cultuurlandschappen een eerste stap in de vernietiging van de natuur. Daarom is het volgens Vera hoogst merkwaardig dat men juist die in stand wil houden:

Gebieden die voor het behoud van de natuur werden aangekocht, waren agrarische gebieden, die na verwerving als pseudo-agrarische landschappen door middel van een pseudo-agrarisch beheer in stand werden gehouden. De mens, of eigenlijk de pre-industriële boer, werd beschouwd als diegene die de natuur had gemaakt. De boer, de mens, was daarom als beheerder noodzakelijk voor het behoud van de natuur. [...] De vraag die bij dit alles rijst, is: hoe kan het dat iets wat ten koste van de natuur is ontstaan, uiteindelijk het doel wordt voor het behoud van de natuur? (2010: 18)

Om de natuur weer kansen te geven, moest men afstappen van het traditionele natuurbeheer en terug zo veel mogelijk natuurlijke processen de vrije loop laten. Hiervoor was het nodig om grote natuurgebieden te creëren (spontane processen spelen immers maar ten volle op grote schaal) en grote grazers herintroduceren. Die laatsten waren volgens Vera immers de centrale spil in de nutriëntencyclus. Voor uitgestorven soorten, zoals de oeros en de tarpan, moet men op zoek naar

ecologische equivalenten: gedomesticeerde soorten die zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijk wilde soorten staan, bijvoorbeeld het konikpaard en Heckrond.^{xvi}

Dankzij zijn positie bij *Staatsbosbeheer* kon Vera een grote invloed uitoefenen op het *Natuurbeleidsplan*, wat de nadruk op het creëren van nieuwe wildernissen in dat plan verklaart (van der Windt, 1995). Om plaats te maken voor nieuwe wildernissen, moest op sommige plaatsen echter het oude cultuurlandschap eerst opgeruimd worden. Dat gebeurde vaak met de grove middelen (Keulartz, 1995). Protesten bleven dan ook niet uit, onder andere geleid door de Nederlandse dichter Willem van Toorn, die opkwam voor het behoud van het traditionele landschap. Al snel ontstond er een verhit maatschappelijk debat. In dit debat kwam de nadruk te liggen op de vraag naar wat nu *echte natuur* was. Volgens Vera was echte natuur *oorspronkelijke* natuur: de natuur zoals die erbij lag voor de mens er zich mee ging bemoeien. Bovendien geloofde Vera dat zijn megaherbivoren-hypothese accuraat aangaf hoe die oorspronkelijke natuur eruit zag en functioneerde. Tegenstanders als van Toorn claimden echter dat een dergelijke natuur juist in hoge mate kunstmatig was: ze was al lang verdwenen en kon alleen met behulp van een reeks kunstgrepen teruggebracht worden. *Echte* natuur was voor hen het 'organisch' gegroeide, volstrekt unieke traditionele cultuurlandschap.

In het debat werd Vera's megaherbivoren-hypothese en het erdoor geïnspireerde *Natuurbeleidsplan* stevig op de korrel genomen, zowel empirisch als filosofisch. Vanuit de wetenschappelijke hoek bleek al snel dat Vera maar weinig steun vond voor zijn hypothesen over het uitzicht van het oorspronkelijke Europese landschap. Onder andere op basis van het onderzoek naar fossiel stuifmeel bleef men overtuigd dat het oorspronkelijke Europese landschap een gesloten bos was, met lage dichtheden grote grazers.^{xvii} Vanuit filosofische hoek werd er vooral gewezen op de tegenstelling tussen de retoriek over oorspronkelijkheid en de sterk vertechniseerde manier waarop nieuwe wildernissen werden aangelegd (Keulartz et.al, 1996). Daarnaast wees men er op dat zelfs indien Vera kon hardmaken dat zijn hypothese omtrent het uitzicht van het oorspronkelijke Europese landschap juist is (*quod non*), hij nog moet kunnen aangeven waarom dat zou inhouden dat hij meer recht van spreken heeft in het natuurdebat. Waarom zou het oerlandschap een meer gewenst doel zijn dan het traditionele boerenlandschap? Dat laatste punt werd vooral gemaakt door sociaal-constructivistisch geïnspireerde milieufilosofen. Geschrokken van de maatschappelijke protesten tegen het *Natuurbeleidsplan* ging de overheid immers steeds meer aandacht besteden aan de verschillende visies op natuur die binnen de maatschappij circuleerden. De sociaal-constructivistische analyse van het debat speelde hierbij een centrale rol, omdat deze aangaf dat onze relatie tot de natuur altijd bemiddeld wordt door sociaal-historisch bepaalde beelden. Niemand kan dus claimen voor de natuur zelf te spreken. Bijgevolg moet het natuurbeleid rekening houden met de pluraliteit aan natuurbeelden die in de maatschappij circuleren. Elk natuurbeeld opent immers een evenwaardig perspectief op wat natuur nu juist is en hoe ze van waarde kan zijn (Zie Keulartz, 1995; Keulartz et.al. 2000; . Deliège 2009&2011a). Vanuit die optiek is het dus allerminst duidelijk waarom men voorrang zou moeten geven aan een meer wilde natuur.

7. Herwilden: een empirische kwestie of een ethische eis?

Onder voortdurende kritiek zag Vera zich genoodzaakt zich te herpositioneren (Drenthen 2003). Vooral de claim dat hij met zijn megaherbivoren-hypothese een accuraat beeld schetst van het oorspronkelijk landschap, leek steeds moeilijker te verdedigen. Daarom ging hij steeds meer claimen dat ‘herwilden’ een gunstige invloed zou hebben op de biodiversiteit. Door terug meer ruimte te laten voor spontane natuurlijke processen creëert men misschien dan niet het oorspronkelijke oerlandschap, maar het geeft wel de beste garantie op een langdurig behoud van een maximale hoeveelheid biodiversiteit.

Met die verandering van argumentatiestrategie conformeerde Vera zich aan de dominante stroming binnen het natuurbehoudsveld. Immers, die dominante stroming claimt nog steeds dat het behoud van biodiversiteit het ultieme doel van het natuurbehoud moet zijn (zie Deliège, 2011a&b). Het ‘herwilden’ van de natuur is in deze visie niet langer een doel op zich, maar slechts een middel om het biodiversiteitsbehoud te dienen. Zoals ik echter al op basis van Van Dyck (2013) heb aangegeven, lijkt het ‘herwilden’ als strategie om biodiversiteit te behouden niet erg doeltreffend, zeker niet als dat gebeurt met de inzet van grote groepen megaherbivoren. Daarnaast is het belangrijk op te merken dat Vera’s ‘biodiversiteitswende’ de keuze om te ‘herwilden’ of niet reduceert tot een empirische kwestie. Het behoud van biodiversiteit wordt immers bevestigd als de ultieme waarde van het natuurbehoud. De vraag is alleen nog of het aanleggen van nieuwe wildernis daartoe een beter middel is dan andere mogelijke beheersmaatregelen.

Veel voorstanders van ‘herwilden’ geloven echter dat het ‘herwilden’ net niet om een empirische, maar om een ethische kwestie draait. Door te ‘herwilden’ zou de mens bijvoorbeeld aangeven een meer nederige houding aan te nemen tegenover de natuur. Een dergelijke nederige houding zou zich dan ook moeten vertalen in een minder interventionistisch natuurbeheer. Deze benadering zou bovendien tegemoet komen aan een bepaalde psychologische nood: de nood te ontsnappen aan een overgereguleerde en overgeorganiseerde maatschappij.

In een volgende deel zal ik ingaan op deze alternatieve visies op ‘herwilden’, waarbij ik zal laten zien hoe ze zich deels afzetten tegen bepaalde vormen van natuurbehoud in naam van biodiversiteit. Tegelijk zal ik laten zien hoe al deze visies toch op een gemeenschappelijke bodem rusten, waardoor ze elkaar wellicht meer te vertellen hebben dan verwacht.

Bibliografie

Deinet, S., Ieronymidou, C., McRae, L., Burfield, I.J., Foppen, R.P., Collen, B. and Böhm, M. (2013) *Wildlife comeback in Europe: The recovery of selected mammal and bird species*. Final report to Rewilding Europe by ZSL, BirdLife International and the European Bird Census Council. London, UK: ZSL

Deliège, G., (2009). Keulartz in (k)A(da)verbode. Een beperkte gevalstudie over natuurbeelden en natuurbeleid. *Oikos*, 49, p.46-57

Deliège, G., (2011a). Biodiversiteit: een conceptuele analyse. Deel 1: Waarom biodiversiteit?. *Oikos*, 56, p.58-71.

Deliège, G., (2011b). Biodiversiteit: een conceptuele analyse. Deel 2: Biodiversiteit en natuurbehoud. *Oikos*, 58, p.15-27.

Drenthen, M., (2003). *Grenzen aan wildheid. Wildernisverlangen en de betekenis van Nietschzes moraalkritiek voor de actuele milieu-ethiek*. Budel: Damon

Gysels, J., (2013). Everzwijn op een bedje van sialgen. *Natuur.focus*, 12:4, pp.168-169

Keenleyside, C and Tucker, G M (2010) Farmland Abandonment in the EU: an Assessment of Trends and Prospects. Report prepared for WWF. Institute for European Environmental Policy, London

Keulartz, J., (1995). *Strijd om de natuur. Kritiek van de radicale ecologie*. Amsterdam: Boom

Keulartz, J., Gremmen, B., (1996). Natuurontwikkeling ter discussie. *Filosofie & Praktijk*, 17(1), pp.14-27

Keulartz, J., Swart, S., van der Windt, H., (2000). *Natuurbeelden en natuurbeleid, theoretische en empirische verkenningen*. Den Haag: NWO Ethiek&Beleid

Niewold, F., (2004). *De onverwachte terugkeer van de bever in Vlaanderen*. Alterra Raport 996

Schroevers, P., (1999). Menselijk bemiddelde natuur. In: Kolen, J., Lemaire, T., (red.), *Landschap in meervoud: perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Jan van Arkel, pp.141-160

Sarkar, S., (2008). Wilderness Preservation and Biodiversity Conservation. Keeping Divergent Goals Distinct. In: Callicott, B.J., Nelson, P., (red.), *The Wilderness Debate Rages On. Continuing the Great New Wilderness Debate*. Athens&Londen: University of Georgia Press, pp.231-251

Van der Windt, H., (1995). *En dan? Wat is natuur nog in dit land?*. Amsterdam/Meppel: Boom

Van Dyck, H., (2013). Wie is er wild van 'nieuwe wildernis' in Vlaanderen? Pleidooi voor kritische reflectie. *Natuur.focus*, 12:4, p.163-165

Van Vuure, C., (2003). *De oeros. Het spoor terug*. Wageningen: Wageningen UR

Vera, F., (2010). *Is natuur een constructie?*. Amsterdam: Elsevier

Wilson, J., Peet, R., Dengler, J., Pärtel, M., (2012). Plant Species Richness. The World Records. *Journal of Vegetation Science*, 23(4), pp.796–802

Wat schuilt er achter de nieuwe wildernis – Deel 2

In het vorige deel van deze dubbelbijdrage hebben we gezien hoe er zich twee kampen lijken te ontwikkelen in het natuurbehoud. Langs de ene kant staan voorstanders van het traditionele natuurbeheer, die volhouden dat de mens sturend moet optreden in de natuur omdat het soort natuur dat men wil behouden nu eenmaal een menselijk bemiddelde natuur is.^{xviii} Langs de andere kant staan de herwilders, die geloven dat een natuur zonder menselijke bemiddeling net zo rijk, als niet rijker dan een door de mens beheerde natuur kan zijn.

1. Schaapswrakken^{xix}

Deze kwestie wordt op scherp gesteld door de demografische tendensen in Europa: delen van het Europese platteland lopen leeg, waardoor de traditionele landschappen die door de landbouw in stand worden gehouden, dreigen te verdwijnen. Zoals Keenlyside et.al. (2010) aangeven, zal het Europese landbouwbeleid in grote mate bepalen hoeveel platteland er precies leegloopt. In een belangrijk aantal ‘marginale landbouwstreken’ zijn het immers alleen de subsidies van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid die de landbouw rendabel houden. We lijken dus voor een keuze te staan: blijven we landbouw in marginale gebieden ondersteunen, misschien niet alleen omdat we geloven die productiecapaciteit nodig te hebben, maar omdat we geloven dat we zo een unieke plattelandscultuur en haar landschappen bewaren, of stoppen we die steun en geven we bijvoorbeeld volop de kans aan herwildingsprojecten in die streken?

Het is die laatste vraag die centraal staat in een sleutelhoofdstuk uit het recent verschenen boek *Feral* van George Monbiot (2013). Monbiot, die zich met *Feral* heeft opgeworpen tot een van de belangrijkste pleitbezorgers van de herwildingsbeweging, brengt er verslag uit van een ontmoeting met Dafydd Morris-Jones, die vierde-generatie boer is op dezelfde boerderij en zich op veel vlakken inzet voor het behoud van de Welshe (plattelands)cultuur. Monbiot heeft tot op dat punt herhaaldelijk de natuur en het natuurbeheer in Wales (en Schotland) op de korrel genomen. De uitgestrekte, kale gebergtes, die door velen worden ervaren als ‘puur natuur’ en vaak gepromoot worden als ‘echte wildernis’ getuigen voor Monbiot immers van een ecologische ramp. De gebergten van Wales en Schotland zijn namelijk alles behalve ‘van nature’ kaal; vroeger waren ze bedekt met bossen. Die bossen zouden kunnen terugkeren indien men zou stoppen met het subsidiëren van de onrendabele schapenteelt (in Wales) of met het onnatuurlijk

opdrijven van de edelhertenpopulatie voor de jacht (in Schotland). Het zijn immers die beesten die de bergen van Wales en Schotland kaalvreten.

De (grootschalige) schaapteelt in Wales is alleen nog rendabel dankzij subsidies. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is dus direct verantwoordelijk voor het in stand houden van een ecologisch sterk verarmd landschap. Het perfide aan die situatie is volgens Monbiot dat er geen goede reden is om dat te blijven doen: de bijdrage van de Welshe schaapteelt aan de (landbouw)economie is verwaarloosbaar en bovendien zijn er nog maar weinig boeren als Morris-Jones, boeren die zich inzetten voor het behoud van een traditionele plattelandscultuur en haar landschappen. Indien de subsidies stopgezet zouden worden, zouden de meeste boeren er gewoon mee ophouden. De Europese burger betaalt volgens Monbiot dus om een onrendabele landbouwpraktijk in stand te houden die de natuur verarmt en die zelfs door het merendeel van de boeren zelf alleen om de subsidie wordt voortgezet.

2. Wat is de menselijke identiteit in verhouding tot de natuur?

Monbiot erkent uiteindelijk wel dat het behoud van het traditionele platteland een belangrijke waarde vertegenwoordigt, ook indien, zoals volgens Monbiot in Wales het geval is, dat ten koste gaat van een hogere biodiversiteit. Tegelijk gelooft hij ook dat de strijd voor het behoud van dit soort landschappen grotendeels een verloren zaak is. De landbouwpraktijken en de plattelandscultuur die ze in stand houden, zijn ten dode opgeschreven:

Mijn vreugde over de terugkerende wilde dieren werd getemperd door de schok te zien hoe het werk, dat stukje bij beetje door ontelbare generaties geleverd werd om aan een toekomst te bouwen voor afstammelingen die ze nooit zouden ontmoeten, allemaal verloren zou gaan. Een beschaving was weggevaagd. Het proces van terugtrekking, waarin rouw en vreugde vermengd zijn, dat zich op veel plaatsen voordoet, vooral in de bergen van Europa, lijkt onverbidlijk. Tenzij boeren en hun kinderen gedwongen worden op hun land te blijven, is er geen andere mogelijkheid om het te erkennen en te beslissen wat de volgende stap zal zijn. (184)

Het is wellicht spijtig dat Monbiot in *Feral* een louter procedurele oplossing voor ogen heeft om het waardenconflict dat hier naar boven komt, op te lossen: hij stelt enkele aanpassingen voor aan het subsidiereglement die landbouwers die niet intrinsiek gemotiveerd zijn de mogelijkheid moet geven te stoppen zonder verlies te maken. De keuze om te herwilden lijkt immers over meer te gaan dan een louter praktisch antwoord op de vraag wat te doen met de verlaten landbouwgronden of hoe men het meest efficiënt biodiversiteit kan bewaren. Zoals Monbiot zelf suggereert, dreigt er met het verlies van het traditionele platteland een *beschaving* of een *wereld* verloren te gaan die onder andere gepaard gaat met een specifieke blik op de relatie tussen de mens en de natuur. De clash tussen herwilders en voorstanders van het traditionele natuurbehoud is dus in de diepste zin ook een morele clash: ze gaat over de vraag wat nu juist de identiteit van de mens in verhouding tot de natuur en het landschap is.^{xx}

3. Schepper van landschappen of botte vernielers?

Aan de basis van het conflict liggen grondig verschillende visies op de rol van de mens in de natuur. Zoals Morris-Jones het verwoordt: “het natuurbehoud zou moeten gaan over hoe wij in de natuur kunnen leven” (Monbiot, 2013: 177). Voor mensen als Morris-Jones lijkt er geen essentiële tegenstelling tussen mens en natuur: het is juist in de combinatie van beiden dat er zoiets als een landschap ontstaat. Dat landschap is in de eerste plaats opgevat als een archief dat de geschiedenis van de gemeenschap bewaart:

Met totale herwilding verlies je de ongeschreven geschiedenis, je zelfverstaan en je plaatsbesef. Het is zoals een boekverbranding. Er worden geen boeken over mensen als ons geschreven. Als je de sporen van onze aanwezigheid uit het land wist, [...], schrijf je ons uit het verhaal. We hebben niets anders. (177)

Het landschap wordt dus gestructureerd door menselijke activiteit, en het is door het historische patroon van activiteit dat het landschap ‘intelligibel’ of ‘leesbaar’ wordt. In wezen staan mensen als Morris-Jones dus een antropocentrisch principe voor, maar dan antropocentrisch in de beste zin van het woord: dit soort antropocentrisme gaat juist gepaard met een zorg voor het landschap dat als erfgoed beschouwd wordt.

Tegenover deze antropocentrische houding staat de herwildingsgedachte als een soort van correctie (zie ook Drenthen, 2011): er is niet noodzakelijk een menselijk ordenend principe in de natuur nodig, de natuur is niet altijd de woonplaats van de mens.^{xxi} De mens treedt juist vaak verstrend op in de natuur en het natuurbehoud zou dus primair gericht moeten zijn op het verminderen van de menselijke impact op de natuur, liefst zo volledig mogelijk.

Deze verschillende visies op de rol van de mens in de natuur komt eigenlijk het best naar voor als men nagaat welke visie Monbiot heeft op het herwilden. Hij wijkt immers op twee belangrijke punten van de visie van Vera en de Nederlandse traditie af. In *Feral* verwerpt hij ten eerste de megaherbivorenhypothese en zoekt hij aansluiting bij de Amerikaanse variant van herwilding: de theorie van de trofische cascades. Deze theorie werd voor het eerst uitgewerkt binnen de kringen van de Noord-Amerikaanse *Conservation Biology*, waar ze wordt verdedigd door onder andere Michael Soulé en John Terborgh (Soulé et.al., 1998). De theorie stelt dat de ecologische effecten die soorten hoger in de voedselketen door hun voedingsgewoonten teweeg brengen, doorwerken op lagere niveaus in de voedselketen.^{xxii} Gezien predatoren aan de top van de voedselketen staan, zijn het net de predatoren die een determinerende rol spelen in het uitzicht van het ecosysteem. Wil men ecologische processen dus ten volle laten spelen, dan moet men dus die toppredatoren terug invoeren.

Als voorbeeld wordt in dit verband vaak de herintroductie van wolven in *Yellowstone* aangehaald. Door zijn invloed op het gedrag van herbivoren, die alle wilgenopslag graasden, zette de geherintroduceerde wolf een hele reeks ecologische processen in werking die zich liet voelen tot op het niveau van de morfologie van de rivieren in *Yellowstone*.^{xxiii} Voorstanders van dit type van herwilden, zoals Monbiot, claimen daarom dat de herintroductie van voornamelijk

predatoren in natuurgebieden een essentieel onderdeel van natuurherstel moet zijn. Predatoren hebben natuurlijk nood aan grote ongestoorde kerngebieden die onderling aaneengesloten zijn, waardoor deze vorm van herwilden ook wel eens de CCC-strategie genoemd wordt: *cores, corridors and carnivores*.

Daarnaast bekennt Monbiot zich ook tot de voorstanders van het pleistoceen herwilden. Hier treedt zijn visie op de rol van de mens het duidelijkst op de voorgrond. Het pleistoceen herwilden vertrekt vanuit de vaststelling dat Europa, maar ook Amerika en Australië, tijdens het Emiaan een veel rijker palet aan megafauna kende. Voor Europa gaat dat om soorten als de wolharige neushoorn, de wolharige mammoet, de bosolifant, het reuzenhert en de steppewisent, naast de tarpan en oeros, de grottenleeuw, holenbeer en de grottenhyena. Het Emiaan beslaat de laatste warme periode tijdens het laat-pleistoceen, net voor de laatste ijstijd. Het klimaat was toen vergelijkbaar met het klimaat dat we nu kennen. Voor vele herwilders is de cruciale vraag waarom die beesten ondertussen uitgestorven zijn: door de klimatologische veranderingen op het einde van het pleistoceen, waaronder de ijstijd, door nieuwe ziektes of door de mens (Koch, 2006). Die laatste ontwikkelde in die periode immers nieuwe, krachtigere en meer accurate technieken voor speerwerpen. Feit is alleszins dat deze megafauna plots en massaal uitstierf, in een periode die ook wel het pleistocene of kwarternaire extinctie-evenement genoemd wordt.

Voorstanders van het pleistoceen herwilden geloven nu dat de mens in grote lijnen verantwoordelijk is voor de extinctie van die soorten.^{xxiv} Hierdoor heerst er binnen de kringen van het pleistoceen herwilden een eerder negatief tot zelfs misantropisch mensbeeld, het best verwoord door Monbiot in een column in *The Telegraph*:

Het antropoceen, nu een populaire term onder wetenschappers, is het tijdperk waarin wij leven: het is er een gedomineerd door de menselijke impact op de wereld. De meesten laten het beginnen vanaf de start van de Industriële Revolutie. Maar het zou wel eens veel eerder begonnen kunnen zijn, met een moordpartij die twee miljoen jaar geleden begon. Wat op zijn achterste poten ging staan op de Afrikaanse savannes was, van in het begin, de dood: een vernielers van werelden.^{xxv}

Pleistoceen herwilden wordt daardoor een morele plicht: herwilden biedt ons een uitgelezen kans om onze ecologische schuld in te lossen. Hiervoor moeten dan natuurlijk een aantal soorten geherintroduceerd worden, of toch hun ecologische equivalenten, want het gaat natuurlijk voornamelijk om uitgestorven soorten. De terugkeer van de olifant en de neushoorn naar Europa is volgens Monbiot mogelijk gezien de verwachte ontvolking van het platteland. Aan plaats zal er wellicht geen gebrek zijn, het is volgens hem slechts een vraag van verbeeldingskracht en politieke moed:

Als de mensen van dit continent dat wensen, zouden de gebieden die landbouwers zullen achterlaten wel eens groot genoeg kunnen zijn om niet alleen de terugkeer mogelijk te maken van de wolf, de beer, de lynx en de bizon, die reeds stilaan terugkomen, maar ook van olifanten, neushoorns, nijlpaarden, leeuwen en hyena's. Klinkt dat ridicuul? Vast en zeker. Het is duidelijk dat de Europese bevolking daar nog niet klaar voor is. Maar als er genoeg land is, als dat land in

voldoende grote blokken geconcentreerd ligt en beschermd wordt tegen verdere exploitatie, dan zijn er hoogstwaarschijnlijk weinig biologische belemmeringen. Al deze dieren (of verwante soorten) zwierven nog niet zo lang geleden doorheen Europa, onze inheemse flora en fauna zijn evolutionair aangepast aan hun aanwezigheid. De hindernissen zijn natuurlijk politiek en cultureel van aard. Maar zoals de opvallend veranderde houding ten opzichte van wolven in andere delen van Europa aangeeft, zal dat misschien niet altijd zo blijven. (184)

Een dergelijke visie op herwilden lijkt zeer radicaal, maar ze krijgt wel degelijk steun vanuit een belangrijk deel van de herwildingsgemeenschap en vanuit de *Conservation Biology*. Zo loopt momenteel een groot wetenschappelijk project in Siberië onder leiding van de Russische bioloog Sergej Zimov om de pleistocene ecologie te herstellen en te kijken wat de effecten zijn op het landschap.^{xxvi} Maar ook vanuit de Verenigde Staten steunen voornamelijk wetenschappers als Michael Soulé en John Terborgh de ideeën achter pleistoceen herwilden (zie Donlan et al., 2012). Wat alleszins duidelijk is, is dat ze een geheel andere mensvisie bevat dan die van de voorstanders van het behoud van het traditionele platteland, zoals Morris-Jones.

4. Ecologische verveling

Opvallend is wel dat Monbiot, ondanks zijn zeer negatief mensbeeld, volhoudt dat het herwilden ook moet gebeuren omdat het zou tegemoetkomen aan een diepe menselijke nood. Doorheen *Feral* wijst hij er immers op dat het boek is ingegeven door een gevoel van ‘ecologische verveling’: vanuit het besef dat hij niet langer in contact stond met de grote cycli van het leven en vastgeroest zat in een eerder routineus, sedentair leven, voelde hij de nood om zijn “verlangen naar een rijker, rauwer leven dan [hij] recentelijk geleefd had te bevredigen” (8). Die ecologische verveling zou mensen ook moeten overvallen als ze het ware verhaal achter de Schotse en Welshe bergketens horen: eens het inzicht volgt dat ze geen toonbeeld van wildernis zijn, maar het biologisch verschaalde resultaat van overbegrazing, lijkt het onmogelijk dat deze bergen nog tot de verbeelding spreken. Herwilden biedt dan een mogelijkheid om iets van de oorspronkelijke complexiteit van de ecologische relaties terug te brengen die mensen: “een verbeterde kans geeft om aan de slag te gaan met de natuur en zich in haar te verheugen” (11).

Het gaat bij het herwilden volgens Monbiot in de eerste plaats om een aantal nieuwe vrijheden voor de mens te creëren. De natuurbeweging heeft immers te lang gewezen op wat de mens niet mag doen, maar zonder: “nieuwe vrijheden voor de oude in te wisselen, worden we vaak gezien als asceten, droogstoppels of pedanteriken” (12). Daarom moet het herwilden in de eerste plaats gaan over de manier waarop de mens zichzelf terug op de natuur kan betrekken. In tegenstelling tot de zorgvuldig beheerde klassieke natuureservaten, is een herwilde natuur groot en robuust, waardoor ze ruimte laat om te kamperen, te kajakken of te vissen. Maar bovenal is een wilde natuur complex, steeds veranderend en zit ze dus vol mogelijkheden tot verrassing en verwondering.

Het begrip ‘spontaniteit’ staat daarom voor Monbiot voorop. Herwilden gaat niet in de eerste plaats om het terugbrengen van een of ander oorspronkelijk landschap, maar over: “tegen de

drang om de natuur te controleren in te gaan en haar de mogelijkheid te geven haar eigen weg te gaan” (9).^{xxvii} Het is vanuit die nadruk op het belang aan spontane natuurlijke processen dat hij zijn belangrijkste kritiek op het klassieke natuurbehoud formuleert. Klassieke reservaten zijn immers al te vaak verworden tot: “botanische tuinen: hun habitats zijn plant-borders met voorkeurssoorten, gewied en verzorgd om te verhinderen dat wildheid zou binnensluipen” (224). Natuurbeheerders lijken volgens hem: “bang voor de wanordelijke, ongeplande, ongestructureerde heropleving van de natuur” (210) en ze: “zoeken de natuur te onderdrukken, successie te verhinderen, ecosystemen in een staat van gestaakte ontwikkeling te houden. Niets mag veranderen: de natuur moet doen wat haar gezegd wordt, tot op het meest dichtstbijzijnde procentpunt” (222).

5. De kritische component van het herwilden

In *Feral* zit er dus een paradoxale dialectiek verweven die stelt dat de mens zich moet terugtrekken uit de natuur om deze weer ten volle in zijn leven te kunnen betrekken en tegelijk dat we een ecologische schuld hebben in te lossen die eveneens onze ecologische verving zal doen wegebben. Door het sterk benadrukken van het feit dat we door te herwilden in de eerste plaats tegemoetkomen aan een bepaalde menselijke nood, lijkt hij afbreuk te doen aan de kritische kern van de herwildingsgedachte: een correctie te zijn op een al te vanzelfsprekende machtsuitoefening van de mens over de natuur. Die kritiek zit natuurlijk vervat in Monbiots visie op de rol van de mens in het kwarternaire extinctie-evenement, maar even goed in het feit dat volgens Monbiot veel klassiek natuurbeheer lijdt onder een te verregaande controledwang. Zelfs wanneer het gebeurt met de meest nobele bedoelingen, zoals het behoud van biodiversiteit of van oude culturele landschappen, kan onze houding ten opzichte van de natuur verknechtend zijn.

De herwildingsgedachte hoeft dus niet noodzakelijk om het recreëren van *oorspronkelijke* ecosystemen te gaan, maar kan ook het leveren van een impliciete kritiek op de menselijke machtsgreep over de natuur tot doel hebben. Deze vaststelling ligt ten grondslag aan het werk van de Nederlandse milieufilosoof Martin Drenthen. In onder andere *Grenzen aan wildheid* vertrekt Drenthen vanuit de intuïtie dat het begrip ‘wildernis’ zoals dat in het herwildingsdebat naar voor komt, niet naar een of andere concreet type van ecosysteem verwijst.^{xxviii} Waar het begrip wildernis dan wel voor staat, is volgens Drenthen eigenlijk nooit voldoende gearticuleerd in het hele wildernisdebat. In *Grenzen aan wildheid* onderneemt hij een poging om dat wel te doen.

Hierbij komt hij tot de conclusie dat het verlangen naar wildheid, zoals dat bij de herwilders aanwezig is, moet opgevat worden als een verlangen naar een natuur die voorbij de menselijke machtsgreep ligt, een verlangen dat juist wordt opgewekt door het besef dat een dergelijke natuur niet meer aanwezig is. Wie zich echter op een exemplarische manier verhoudt tot de wildernis, beseft dat elke (bestendige) bevrediging van dat verlangen illusoir zal zijn. Een dergelijke bevrediging zou immers impliceren dat we de natuur in ons bezit hebben, en daarmee zou ze meteen niet langer voorbij onze machtsgreep liggen. Het wildernisverlangen zou daardoor

doordrenkt moeten zijn van het besef van zijn eigen onmacht: het verwijst naar de grenzen van de maakbaarheid. Een exemplarische wildernishouding is er daarom een die een gevoeligheid ontwikkelt voor de eigen voortvarendheid en een engagement met die momenten waarop de natuur lijkt te ontsnappen aan onze controle.

Een dergelijk engagement is dan ten diepste een moreel engagement: men dient zich te oefenen in terughoudendheid vanuit het besef dat men altijd bezig is ‘geweld’ te plegen door bezit te willen nemen van datgene waarnaar men verlangt. Wanneer men het wildernisbegrip op die manier opvat, kan het inderdaad ingezet worden om bepaalde vormen van doorgesloten natuurbeheer te bekritisieren, ook wanneer dit gebeurt met de beste bedoelingen. Wanneer een natuurgebied meer de persoonlijke voorkeuren van zijn beheerders weerspiegelt, lijkt men nog moeilijk te kunnen spreken van een oprecht engagement met de natuur zelf: het natuurgebied wordt dan een flatterende bevestiging van de opvattingen over de natuur van de beheerder. Tegelijk kan een dergelijk kritisch ingezet wildernisbegrip zich echter ook tegen het herwilden zelf. Wanneer herwilden immers gaat over het erkennen van grenzen aan de menselijke maakbaarheid en het afzweren van de menselijke controledwang, dan komen ook die herwildingsprojecten die er bijvoorbeeld op gericht zijn historisch accurate wildernissen na te maken, in de problemen. In dergelijke gevallen wordt er immers ook een ideaalbeeld opgelegd aan de natuur dat men probeert te verwezenlijken en in stand te houden door technische controle:

Terwijl de *ideologie* van natuurontwikkeling verwijst naar een alternatieve, meer bescheiden houding ten opzichte van de natuur, een bereidheid tot ‘terugtrekken’, was de praktijk van natuurontwikkelingsprojecten er juist een van gewelddadig ingrijpen in het landschap. [...] In de praktijk [blijkt] echter wel degelijk steeds een globaal natuurdoeltype sturend op de achtergrond werkzaam te zijn, en wordt waar nodig halverwege het proces opnieuw sturend ingegrepen in de natuurlijke ontwikkeling. Wat daarmee gebagatelliseerd en verdonkermaand wordt, is het feit dat de natuur opnieuw aan de menselijke machtswil wordt onderworpen. (208)

Het punt is volgens Drenthen dus dat precies in de poging een natuur aan te leggen die voorbij de menselijke machtsgreep ligt, men de natuur opnieuw gaat onderwerpen aan een machtsgreep. Dat laatste blijft echter gemaskeerd onder de goede bedoelingen van de herwilder. Het is deze moreel-kritische kern van het wildernisbegrip die volledig lijkt te ontbreken in het werk van Monbiot, waardoor deze, niet geremd door enig gevoel voor ironie, kan beweren dat herwilden gaat over het laten vieren van controle over de natuur en tegelijk over het vervullen van de behoeften van de welgestelde Westerse stedeling op zoek naar een rijkere natuurervaring.

Conclusie: de paradox van het natuurbehoud

We zijn deze dubbele bijdrage begonnen vanuit de vaststelling dat het Europese, maar in steeds groeiende mate het mondiale, natuurbehoudsbeleid voor een bepaalde keuze staat. Het Europese platteland loopt op een groot aantal plaatsen leeg en met die leegloop dreigen er heel wat traditionele landschappen en hun biodiversiteit te verdwijnen. Daartegenover staat dat die

leegloop een unieke kans biedt om nieuwe wildernissen te creëren. Sommige dieren, zoals de wolf, wachten daar zelfs niet op en zijn al bezig aan een opmars. Moeten we dit proces ondersteunen door, zoals Monbiot suggereert, hervormingen door te voeren aan het subsidiestelsel van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, of moeten we juist koste wat het kost het traditionele landschap bewaren?

In het vorige deel hebben we gezien hoe het in Nederland, waar het debat rond nieuwe wildernis al veel langer woedt, onder invloed van de theorieën van Frans Vera als snel verworden is tot een eerder empirisch debat. Hoe zag de oorspronkelijke wildernis er uit en als we dat al kunnen weten, is het recreëren van wildernis dan wel de meest efficiënte manier van aan biodiversiteitsbehoud doen? Het waardendebat over wat nu juist de inzet zou moeten zijn van het natuurbehoud, wildheid of biodiversiteit, werd zo echter nooit of alleszins onvoldoende gethematiseerd.

In het tweede deel heb ik laten zien hoe er onder dat debat een nog fundamenteeler waardendebat schuilgaat. De keuze tussen herwilden of het behoud van traditionele landschappen raakt aan onze visie op de plaats van de mens in de natuur: maakt hij er een essentieel onderdeel van uit of staat hij er grotendeels buiten? Hier verscheen de herwildingsgedachte als een vorm van kritiek op de antropocentrische vooronderstelling van de voorstanders van het traditionele landschap en het traditionele natuurbeheer: alsof de mens nodig is als ordenend principe, om de rijkheid van de natuur in stand te houden. Een beroep op wildernis verschijnt dan in de eerste plaats als een oproep om een meer nederige houding aan te nemen. Een dergelijk standpunt vinden we terug bij Drenthen, waar het wildernisbegrip wordt geherinterpreteerd als een kritisch moreel begrip.

Drenthens opmerkingen over wildheid als primair een kritisch-moreel concept, zetten het debat tussen de nieuwe wildernis en het traditionele landschap daarbij in een nieuw licht. Zoals ik heb laten zien, kiest het kritisch wildernisbegrip geen partij: het kan zowel ingezet worden tegen een te ver doorgesloten beheer als tegen bepaalde vormen van herwilden. Het begrip duidt juist op het feit dat het uiteindelijke doel van het natuurbehoud, natuur als datgene wat buiten onze macht ligt en dus onmaakbaar is, steeds ontsnapt aan onze pogingen om haar te behouden, juist omdat we door het te behouden onvermijdelijk een machtsgreep uitoefenen.

Men zou dat laatste de onvermijdelijke paradox van het natuurbehoud kunnen noemen. Bernard Williams formuleerde die als volgt: “De paradox is dat we onze macht moeten aanwenden om een idee van iets dat buiten onze macht ligt, te bewaren” (1995: 240). Misschien vinden herwilders en voorstanders van het oude cultuurlandschap juist in die paradox wel een gemeenschappelijke bodem om op te staan. Beide verwijten ze elkaar immers dat ze de natuur ‘maakbaar’ maken, terwijl, volledig in lijn met Drenthens interpretatie, ze allebei juist uitstaan naar het behoud van iets wat voorbij de maakbaarheid ligt. De voorstanders van het oude cultuurlandschap zien zichzelf slechts als erfgenamen. Een erfgoed is iets wat je toegespeeld krijgt vanuit het verleden, niet iets dat je zelf tot stand hebt gebracht. Zij wijzen de visie van de herwilders af, juist omdat de nieuwe wildernis een landschap lijkt te zijn zonder verleden, iets wat net gecreëerd is om de momentane behoefte aan een meer spectaculaire natuurervaring te voldoen. Van hun kant geloven de herwilders dat alleen die natuur waarover mensen niet of niet

langer controle uitoefenen echte natuur kan zijn. Traditionele landschappen herbergen alleen verknechte, gefabriceerde natuur.

Het besef van de paradox van het natuurbehoud zou een lucide omgang met zowel dit formeel gedeelde uitgangspunt als met de beperkingen van het eigen standpunt, moeten mogelijk maken, waardoor er meer begrip voor de tegenpositie zou kunnen ontstaan. Ten eerste zouden de herwilders moeten inzien dat wildernis, als natuur die niet door mensen gecontroleerd wordt, alleen mogelijk is dankzij menselijke aanwezigheid. Het is juist omdat de mens zich bewust terugtrekt uit de natuur en bereid is actief grenzen te trekken en te respecteren, dat zoiets als wilde natuur mogelijk wordt. Van hun kant zouden de voorstanders van het traditionele cultuurlandschap kunnen inzien dat de menselijke geschiedenis ook altijd past in een bredere natuurlijke geschiedenis die haar rechten heeft en evengoed aan onze maakbaarheid ontsnapt.

Bibliografie

Drenthen, M., 2003. *Grenzen aan wildheid. De betekenis van Nietzsches moraalkritiek voor de actuele milieu-ethiek*. Budel: Damon

Donlan, et.al., (2012). Pleistocene Rewilding: An Optimistic Agenda for Twenty-First Century Conservation. *The American Naturalist*, 168 (5), p. 660-681

Estes et.al., (2011). Trophic Downgrading of Planet Earth. *Science*, 333:301, p.301-306

Keenleyside, C and Tucker, G M, (2010). Farmland Abandonment in the EU: an Assessment of Trends and Prospects. Report prepared for WWF. Institute for European Environmental Policy, London

Koch, P., et.al., (2006). Late Quaternary Extinctions: State of the Debate. *Annual Review of Ecology, Evolution and Systematics*, 37, p.215-250

Monbiot, G., (2013). *Feral. Searching for enchantment on the frontiers of rewilding*. Londen: Allan Lane

Mech, L., (2012). Is Science in Danger of Sanctifying the Wolf?. *Biological Conservation*, 150, p.143-149

Ripple, et.al. (2012). Trophic Cascades in Yellowstone. The First 15 Years after wolf Reintroduction. *Biological Conservation*, 145(1), p.205-208

Sandom, C., et.al., (2014). High herbivore density associated with vegetation diversity in interglacial ecosystems. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, <http://www.pnas.org/content/early/2014/02/28/1311014111>

Williams, B., (1995). Must a concern for the environment be centred on human beings? In: Williams, B., *Making Sense of Humanity*, Cambridge, Cambridge University Press

---

ⁱ 'Beverfamilie houdt Leuven in de ban', *De Standaard* 14/06/2013

ⁱⁱ 'Bever gespot in het centrum van Leuven', *Het Nieuwsblad* 7/06/2012

ⁱⁱⁱ 'Bever loopt winkel binnen', *Het Nieuwsblad* 25/04/2013

^{iv} 'Leuvense bevers zijn weggejaagd door 'dronken scholieren en TV camera's'', *De Standaard* 27/06/2013. De natuurorganisatie in kwestie is *Landschap* vzw, waarvan verderop in dit artikel nog sprake zal zijn. De makers van het programma *Dieren in Nesten* ontkennen overigens met klem dat ze het risico genomen zouden hebben om de bevers te verstoren bij het maken van hun reportage.

^v 'Lynx keert terug naar België', *Het Nieuwsblad* 27/12/2004

^{vi} 'Allesetende wolf binnen 10 jaar terug in België', *Gazet van Antwerpen* 23/01/2012

^{vii} De hoogste schattingen liggen rond de 8%, de laagste rond de 1%. Veel zal afhangen in hoeverre de Europese Unie bereid is extensieve landbouw in bergachtige streken verder te ondersteunen via het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (Keenleyside et.al., 2013).

^{viii} Bemerk dat het gaat om het behoud van soorten: de hedendaagse natuurbeweging behoud dergelijke landschappen niet om de landschappen op zich, maar voor de soorten die er in voorkomen

^{ix} Zie voor het natuurpunt-standpunt omtrent everzwijnen:

http://www.natuurpunt.be/uploads/biodiversiteit/zoogdieren/documenten/nota_everzwijn_np.pdf. Zie ook: 'De everzwijnen moeten blijven', *De Standaard* 29/10/2012

^x Zie het persbericht: http://natuurpunt.be/nl/vereniging/actua/wordt-bever-beschermingsplan-enkel-een-wegvangplan_1115.aspx

^{xi} 'Bevers in Dijlevallei illegaal uitgezet', *Het Nieuwsblad* 10/01/2013. Het klopt overigens dat het merendeel van de bevers in België, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, het resultaat zijn van 'illegale' herintroducties, herintroducties die dus niet de nodige toestemmingen hebben gekregen van onder andere het ANB. Een klein aantal exemplaren is wellicht afkomstig van migratie vanuit populaties die zich vestigden na 'geregulariseerde' introducties in Nederland en Duitsland. Zie Niewold 2004.

^{xii} Een grote uitzondering is natuurlijk het feit dat ze de film *De Nieuwe Wildernis* heeft verspreid in Vlaanderen, een Nederlandse film die juist de weldaden van het terugbrengen van wildernis naar in dit geval Nederland, bezingt. Van Dyck (2013) vraagt zich daarom terecht af of: 'Natuurpunt ook die bredere boodschap rond de film [wil] uitdragen om 'wilde' natuur te promoten' (p.163). Tot nog toe heeft ze daar weinig blijk van gegeven.

^{xiii} Ik heb het gebruik van het woord 'biodiversiteit' vermeden. Ik sprak eerder van 'soortenrijkdom'. Tenzij anders vermeld, gebruik ik beide termen als synoniemen in dit artikel.

^{xiv} Behalve dan opnieuw in direct verband met de film *De Nieuwe Wildernis* en het gebied 'Het Grote Netewoud'. Per filmbezoeker ging er immers 1 euro naar de uitbouw van dat gebied. In het gebied zijn een aantal paden aangelegd die in de markt worden gezet als 'wilderniswandelingen'. Gaat het hier, zoals Van Dyck zich afvraagt, louter om marketing of schaarst men zich ineens achter het nieuwe gedachtegoed van *De Nieuwe Wildernis*?

^{xv} 'Op beversafari in Leuven', *De Standaard* 14/06/2013

^{xvi} Het Heckrund is het resultaat van de pogingen van de gebroeders Heck om het oerrund terug te fokken uit 'primitieve' gedomesticeerde runderrassen. Het project miste echter elke wetenschappelijke basis, met als gevolg dat

---

het Heckrund niet dichter tegen het oerrund staat dan eender welke andere gedomesticieerde koe (zie van Vuure, 2003)

^{xvii} Zie bijvoorbeeld een themanummer van het *Nederlands Bosbouw tijdschrift* (1998) dat volledig geweid is aan het werk van Vera.

^{xviii} Myriam Dumortier heeft in een reactie op het vorige deel gewezen op het feit dat natuurbeheer niet alleen gericht is op het in stand houden van traditionele landschappen, maar ook op het neutraliseren of remediëren van negatieve antropogene invloeden op natuurgebieden, zoals verhoogde (atmosferische) stikstofdepositie. Dit onderken ik volledig, maar ik vermeldde het niet net omdat ik het specifieke van de natuurbeheerspositie wou aangeven in vergelijking met de herwilders.

^{xix} Dit is een vertaling van de manier waarop George Monbiot (2013) de natuur van Wales beschrijft:

'sheepwrecked'

^{xx} Bemerkt dat ik hier voorbijga aan een bepaalde complicatie. Het is vanzelfsprekend niet zo dat alle natuurbeheerders die opkomen voor het behoud van halfnatuurlijke habitats en landschappen *eo ipso* voorstanders zijn van het behoud van het traditionele platteland en haar cultuur, of dat ze *eo ipso* bepaalde habitattypes willen bewaren in de totale landschappelijke en culturele context waarin ze traditioneel zijn ingebed. Het is in dat verband bijvoorbeeld al regelmatig opgemerkt dat vroege voorvechters van het natuurbehoud, zoals Jac.P.Thijssse en E. Heimans in Nederland helemaal niet tegen de modernisering van het landschap waren, zolang er hier en daar ook wat natuurterreinen overbleven (zie van der Windt, 1995). Waar de inzet van de strijd tussen natuurbeheerders en herwilders over de meest efficiënte manier van biodiversiteitsbehoud lijkt te gaan, verscherp ik hier dus in zekere zin het morele conflict door te laten zien dat de echte strijd er een is tussen verschillende visies op de plaats van de mens in de natuur. In zekere zin zijn zowel de natuurbeheerders als de herwilders het eens over het punt dat de mens niet thuishoort in de natuur, in de zin dat hij er niet hoort te wonen en dat het natuurgebied daardoor ook steeds een *reservaat* zal zijn: iets wat afgescheiden is van de ruimte waarin we ons dagdagelijks leven voltrekken.

^{xxi} Denk hierbij aan de beroemde formulering van de Amerikaanse *Wilderness Act*: “[wilderness is a place] where man is himself a visitor who does not remain”.

^{xxii} Voor een overzicht van de relevante literatuur over trofische cascades, zie Estes et.al. (2011).

^{xxiii} Zie Ripple (2012) voor een overzicht over de gevolgen van de herintroductie van de wolf in Yellowstone. Zie Mech (2012) voor een kritische analyse.

^{xxiv} Zie in dit verband de recente conferentie over de pleistocene megafauna, gehouden in Oxford: www.eci.ox.ac.uk/news/events/2014/megafauna/index.html

^{xxv} <http://www.monbiot.com/2014/03/24/destroyer-of-worlds/>. Eigen vertaling

^{xxvi} Zie www.pleistocenepark.ru. Overigens is het zo dat binnen dit debat sprake is, tot op zekere hoogte, van een revival van Vera's megaherbivorenhypothese. Hoewel het onderzoeksveld momenteel in volle ontwikkeling is, zijn er indicaties dat het landschap in het Eemian veel opener was dan in het Holoceen. Gezien er toen een gelijkaardig klimaat heerste, zou die openheid het gevolg geweest zijn van de activiteit van grote grazers (zie o.a. Sandom et.al., 2014). Dit zou dan niet alleen betekenen dat herbivoren inderdaad kunnen optreden als landschapsvormers, maar ook dat sommige ecosystemen ten minste deels *bottom-up* gereguleerd worden, gezien niet alle herbivoren onderhevig zijn aan predatie, waardoor hun dichtheid een functie zou zijn van de hoeveelheid beschikbaar voedsel. Dit zijn twee kernprincipes van Vera's visie. Tegelijk is het dus zo dat het hier gaat om de periode voor de laatste ijstijd (Vera heeft het altijd over het Vroeg Holoceen) en bovendien is natuurlijk de klasse van herbivoren die aan predatie ontsnapt, net de klasse die is uitgestorven: de bosolifant, de mammoet, de wolharige neushoorn e.d.. Of na hun verdwijnen (grote) kuddes van oerossen en tarpans hetzelfde effect zouden kunnen hebben gehad als die soorten, is maar zeer de vraag. De consensus blijft momenteel dat na de laatste ijstijd Europa grotendeels in gesloten bos veranderde (zie o.a. Sandom, 2014).

^{xxvii} Een aantal mensen heeft in dit verband gewezen op de paradox dat Monbiot langs de ene kant pleit voor een meer spontane natuur en langs de andere kant voor de herintroductie van de olifant en de neushoorn in Europa.

^{xxviii} Er dient opgemerkt te worden dat Drenthen zelf nooit naar het herwildingsdebat verwijst, om de simpele reden dat er begin deze eeuw nog geen sprake was van een dergelijk debat in Europa. Drenthen heeft het voortdurend over de *natuurontwikkelingsgedachte*, waarmee hij doelt op iedereen die zich achter het ideeëngoed van het in het vorige deel vermeldde Nederlandse *Natuurbeleidsplan* schaarde. Zoals we gezien hebben, had het *Natuurbeleidsplan* tot doel nieuwe wildernissen doorheen Nederland aan te leggen, grotendeels op basis van het gedachtengoed van Frans Vera. Bij dit type natuurontwikkeling gaat het dus in feite wel over herwilding.